

HAQORAT SO'ZLARINING LINGVOKULTURAL XUSUSIYATLARI (O'ZBEK VA INGLIZ TILI MATERIALLARI ASOSIDA)

Xaydarova Mohidilxon Xamidullo qizi

Andijon davlat chet tillar instituti

magistratura 2-kurs talabasi

emailkhaydarovamohidil@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19918835>

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek va ingliz tillarida haqorat so'zlarining lingvokultural xususiyatlarini qiyosiy-tipologik tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda deprecativ leksika, ya'ni kamsituvchi va haqorat ifodalovchi so'z va iboralarning tarixiy shakllanishi, madaniy belgilanganligi hamda lisoniy o'ziga xos jihatlari ko'rib chiqiladi. Ikkala tildagi haqorat birliklarining semantik tuzilishi, pragmatik vazifasi va ijtimoiy-madaniy kontekstdagi qo'llanilishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, haqorat so'zlari universal lisoniy hodisa bo'lishiga qaramasdan, ularning shakllanishi, qo'llanilishi va idrok etilishi har bir madaniyat uchun o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: *haqorat, deprecativ leksika, lingvokulturologiya, tabu, evfemizm, qo'pol leksika, nutq akti, pragmatika, o'zbek tili, ingliz tili.*

1. KIRISH

Til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan lingvokulturologiya fanining muhim yo'nalishlaridan biri insonning nutqdagi emotsional-baholovchi munosabatlarini ifodalovchi leksik birliklarni tahlil qilishdir. Haqorat so'zlari-deprecativ leksika-inson muloqotining ajralmas qismi bo'lib, ular tilning ijtimoiy, psixologik va madaniy jihatlari bir vaqtning o'zida o'zida mujassamlashtiradi. O'zbek va ingliz tillari bir-biridan genetik kelib chiqishi, grammatik tuzilishi va lug'at boyligining shakllanishi jihatidan tubdan farq qiladi. O'zbek tili turkiy til oilasiga mansub bo'lib, asrlar davomida forsiy, arabiy va rus tillari ta'sirida rivojlangan; ingliz tili esa german tillar guruhiga kiradi va keltik, lotin, fransuz hamda german elementlarini o'zida sintez qilgan. Shu sababli ikkala tildagi haqorat leksikasining tabiati, semantik doirasi va qo'llanilish xususiyatlari turlicha tarzda namoyon bo'ladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek va ingliz tillarida haqorat so'zlarining lingvokultural xususiyatlarini qiyosiy ravishda tahlil qilish, ularning umumiy va o'ziga xos tomonlarini aniqlash hamda madaniy omillarning bu birliklar shakllanishiga ta'sirini ko'rsatishdan iborat.

2. HAQORAT SO'ZLARINING NAZARIY ASOSLARI

Lingvistik adabiyotlarda haqorat so'zlari turlicha atamalar bilan yuritiladi: deprecativ leksika, invektiv leksika, qo'pol leksika, so'kinish so'zlari, tabu so'zlar. R. Hughes (2006) ta'rifiga ko'ra, haqorat so'zlari-bu ijtimoiy jihatdan noodob, axloqiy me'yorlarga zid hisoblanadigan va nutqdagi salbiy emotsional munosabatni ifodalovchi lisoniy birliklardir. D. Allan va K. Burrige (2006) esa bunday so'zlarni «jargon tabu» (taboo jargon) deb atab, ularning ijtimoiy-kommunikativ funksiyasini alohida ta'kidlashadi. O'zbek tilshunosligida bu soha bo'yicha ham muhim ishlar amalga oshirilgan. N. Mahmudov va A. Nurmonov (2012) o'zbek tilidagi emotiv leksikani tahlil qilib, haqorat birliklarini salbiy konnotatsiyali so'zlar qatorida ko'rib chiqadi. B. Mengliyev (2018) esa o'zbek tilida nutq madaniyati va tabu fenomenini lingvokultural nuqtai nazardan o'rgangan. J.L. Austin (1962) va J.R. Searle (1969) ning nutq aktlari nazariyasiga ko'ra, haqorat qilish-bu ilokutiv akt bo'lib, tinglovchiga nisbatan

salbiy munosabat bildirish va uning sha'nini kamsitishga qaratilgan maqsadni anglatadi. Shu nuqtai nazardan haqorat so'zlari nafaqat leksik, balki pragmatik jihatdan ham tahlil qilinishi lozim.

3. O'ZBEK TILIdagi HAQORAT SO'ZLARINING LINGVOKULTURAL XUSUSIYATLARI

O'zbek tilidagi haqorat so'zlarining shakllanishi va rivojlanishida bir nechta muhim madaniy va tarixiy omillar hal qiluvchi rol o'ynagan. Birinchidan, islom dinining o'zbek xalqi hayotiga chuqur singib ketganligi ushbu tildagi inektiv leksikaning ma'lum darajada diniy-axloqiy me'yorlar bilan belgilanishiga olib kelgan. Ikkinchidan, o'zbek jamiyatining an'anaviy qiymatlari-oila, hurmat, or-nomus, uyat kabi tushunchalar-haqorat so'zlarining semantik doirasini belgilab beradi. O'zbek tilidagi haqorat so'zlarini semantik guruhlariga bo'lish mumkin: (1) oila a'zolariga nisbatan ishlatiluvchi haqorat iboralar; (2) diniy-axloqiy me'yorlarni buzishga ishora qiluvchi so'zlar; (3) jismoniy kamchiliklarni ta'kidlovchi iboralar; (4) hayvon nomlari bilan bog'liq haqorat so'zlari; (5) aqliy-ma'naviy qiyofani kamsituvchi so'zlar. O'zbek madaniyatida or-nomus va uyat tushunchalari markaziy o'rin tutganligi sababli, bironing sha'nini kamsituvchi so'zlar, ayniqsa, qo'pol deb baholanadi va ijtimoiy jihatdan kuchli ta'sirga ega bo'ladi. Masalan, «ota-onasini eslash» bilan bog'liq haqorat iboralar o'zbek madaniyatida eng og'ir haqorat hisoblanadi, chunki bu nafaqat shaxsning o'zini, balki butun oilani kamsitishni anglatadi. Bu holat o'zbek madaniyatining kollektivist tabiatini va oila institutining ulug'ligini aks ettiradi. O'zbek tilida sof haqorat so'zlaridan tashqari, yashirincha kamsitish funksiyasini bajaruvchi evfemistik iboralar ham keng tarqalgan. «Aqlsiz», «beodob», «tarbiyasiz» kabi so'zlar bevosita haqorat bo'lmasada, muayyan kontekstda kamsitish maqsadida qo'llaniladi. Bu hodisa o'zbek madaniyatiga xos «to'g'ridan-to'g'ri aytmaslik» tamoyilini-ya'ni «to'g'ri so'z og'ir keladi» degan xalq falsafasini-aks ettiradi.

4. INGLIZ TILIdagi HAQORAT SO'ZLARINING LINGVOKULTURAL XUSUSIYATLARI

Ingliz tilidagi deprecativ leksikaning o'ziga xos tarixi va madaniy asoslari mavjud. R. Hughes (2006) qayd etishicha, ingliz tilida haqorat so'zlarining rivojlanishi ko'p asrlik ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, din, jins, irq va sinf munosabatlari bilan chambarchas bog'liq. Ingliz tilida haqorat so'zlarini quyidagi semantik guruhlariga ajratish mumkin: (1) jinsiy xarakter kasb etuvchi inektivlar; (2) ijtimoiy kelib chiqish va irqiy mansubliqqa oid haqoratlar; (3) din va cherkovga tegishli so'kinish so'zlari; (4) aqliy va jismoniy qobiliyatni kamsituvchi iboralar; (5) hayot tarziga nisbatan ishlatiluvchi salbiy baholash birliklari. Ingliz madaniyatida individual muhim ahamiyat kasb etganligi sababli, shaxsiy qadr-qimmat va shaxsiy chegara (personal space) tushunchalarini buzuvchi so'zlar eng og'ir haqorat hisoblana boshlangan. Bu, ayniqsa, so'nggi o'n yilliklarda ijtimoiy adolat va siyosiy to'g'rilik (political correctness) harakatlari bilan bog'liq yangi tushunchalarning paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Masalan, irqiy yoki jinsiy mansubliqqa oid so'zlash o'ta og'ir ijtimoiy qoralashga sabab bo'ladi. Britaniya ingliz tili va Amerika ingliz tili o'rtasida haqorat leksikasida ham muayyan farqlar mavjud. British English'da tarixiy jihatdan sinf farqiga ishora qiluvchi iboralar kuchli emotsional yukga ega bo'lgan, American English'da esa irq va etnik mansubliqqa doir so'zlar tarixan og'ir haqorat sifatida qaralgan. Zamonaviy globallashuv jarayonida bu farqlar qisman silliqanmoqda, ammo madaniy farqlar hali ham saqlanib qolmoqda. Shuningdek, ingliz tilida haqorat so'zlarining kontekstga qarab o'z qo'polligini yo'qotishi yoki kamayishi mumkin-bu hodisa «qayta egallab olish» (reclamation yoki reappropriation) deb ataladi. Masalan, bir qator so'zlar muayyan

ijtimoiy guruhlar tomonidan o'z ichida ijobiy ma'noda ishlatila boshlangan va bu leksik o'zgarish zamonaviy ingliz tilining dinamik xarakterini ko'rsatadi.

5. QIYOSIY TAHLIL: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA HAQORAT SO'ZLARINING UNIVERSALLIGI VA O'ZIGA XOSLIGI

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ikkala tildagi haqorat so'zlarining ba'zi universal xususiyatlari mavjud. Birinchidan, har ikkala tilda ham haqorat so'zlari odatda insonning sha'ni, qadr-qimmatini, intellektual yoki ahloqiy qiyofasi, oila a'zolari hamda jinsiy hayotiga nisbatan salbiy baholashni anglatadi. Ikkinchidan, haqorat so'zlari ikkala tilda ham kuchli emotsional zaryad tashiydi va nutqdagi salbiy affektni ifodalashga xizmat qiladi. Biroq madaniy farqlar ko'plab jihatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'zbek tilidagi haqorat leksikasida kollektivizmning aks-sadosi seziladi: oila, avlod va jamoaga doir kamsitish eng og'ir haqorat hisoblansa, ingliz tilida individual sha'nni kamsitish va shaxsiy chegara buzilishiga doir iboralar kuchli hisoblana boradi. Bu farq o'zbek va g'arb madaniyatlarining kollektivistik va individualistik qiymatlar tizimini aks ettiradi. Tabu so'zlar nuqtai nazaridan ham farq seziladi. O'zbek tilida diniy mazmundagi so'kinish so'zlari (masalan, la'nat, qarg'ish iboralari) juda og'ir haqorat sanaladi va ularning qo'llanilishi ijtimoiy jihatdan kuchli qoralanadi. Ingliz tilida esa diniy so'kinish so'zlari (profanity) tarixan qattiq tabu bo'lgan, ammo zamonaviy ingliz tilida bu guruh so'zlarning kuchli haqorat sifatidagi mavqei sezilarli darajada pasaygan; uning o'rniga ijtimoiy tengsizlik va kamsitishga oid so'zlar birinchi o'ringa chiqmoqda. Grammatik jihatdan ham farqlar mavjud. O'zbek tili agglyutinativ til bo'lganligi sababli, haqorat so'zlari qo'shimchalar orqali kuchaytirilishi yoki yumshatilishi mumkin; ingliz tilida esa bu vazifani ko'pincha old qo'shimcha (prefix) va modal so'zlar bajaradi. Masalan, o'zbek tilida «-xo'r», «-boz» kabi qo'shimchalar kamsituvchi so'z yasashda ishlatilsa, ingliz tilida «bloody», «damned» kabi so'zlar qo'shimcha emotsional kuch beradi.

6. PRAGMATIK VA IJTIMOIIY-MADANIY OMILLAR

Haqorat so'zlarining qo'llanilishida pragmatik omillar-kim, kimga, qayerda, qachon va qanday kontekstda gapirishi-hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Ikkala tilda ham haqorat so'zlarining kuchi va ta'siri so'zlovchi hamda tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy munosabat, yosh, jins, mavqe va muloqot o'rni bilan belgilanadi. O'zbek madaniyatida katta yoshlilarga nisbatan haqorat so'zlarini ishlatish o'ta qo'pol va madaniyatsizlik belgisi hisoblanadi; tengqurlarga nisbatan esa muloqotning xarakteriga qarab farq qiladi. Do'stona suhbatlarda qo'pol so'zlar yaqinlik ifodasiga aylanishi mumkin-bu hodisa lingvistikada «qayta belgilash» (reframing) deb ataladi. Ingliz tilida ham xuddi shunday holat kuzatiladi: yaqin do'stlar o'rtasida ma'lum qo'pol so'zlar yaqinlik va hazil belgisi sifatida ishlatiladi. Gender omili ham muhim rol o'ynaydi. Bir qator tadqiqotlar (Lakoff, 1975; Holmes, 1995) shuni ko'rsatadiki, erkaklar va ayollar haqorat so'zlarini turlicha ishlatadi va ularni turlicha idrok etadi. O'zbek madaniyatida ayolning qo'pol so'z ishlatishi eng kuchli ijtimoiy qoralashga uchraydi; ingliz madaniyatida bu farq saqlanib qolsa-da, so'nggi o'n yilliklarda qisman silliqlanmoqda.

7. XULOSA

Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek va ingliz tillaridagi haqorat so'zlari universal lisoniy hodisa sifatida bir qator umumiy xususiyatlarga ega bo'lishiga qaramay, ularning madaniy belgilanganligi, semantik tarkibi, pragmatik qo'llanilishi va ijtimoiy ta'siri har ikki xalqning o'ziga xos qadriyatlari, tarixi va mentaliteti asosida shakllanadi. O'zbek tilidagi haqorat leksikasida oila instituti, or-nomus, uyat va diniy-ahloqiy me'yorlar markaziy o'rin

tutsa, ingliz tilidagi deprecativ leksikada individual qadr-qimmat, ijtimoiy tengsizlik va shaxsiy chegara muhim ahamiyat kasb etadi. Grammatik jihatdan ham ikkala til o'rtasida kamsituvchi so'z yasash usullarida farqlar mavjud. Haqorat so'zlarini lingvokultural nuqtai nazardan o'rganish nafaqat sof lingvistik, balki madaniyatlararo muloqotni yanada chuqurroq tushunish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo'nalishda kelajakda tillar korpusi asosida keng qamrovli empirik tadqiqotlar olib borish, shuningdek, yosh avlodning haqorat so'zlarini idrok etishi bo'yicha ijtimoiy-lingvistik kuzatuvlar o'tkazish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Allan, K., & Burrige, K. (2006). *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge University Press.
2. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford University Press.
3. Hughes, R. (2006). *An Encyclopedia of Swearing: The Social History of Oaths, Profanity, Foul and Blasphemous Language from Antiquity to the Present*. Routledge.
4. Holmes, J. (1995). *Women, Men and Politeness*. Longman.
5. Jay, T. (2000). *Why We Curse: A Neuro-Psycho-Social Theory of Speech*. John Benjamins Publishing.
6. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. Harper & Row.
7. Mahmudov, N., & Nurmonov, A. (2012). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
8. Mengliyev, B. (2018). *O'zbek tili lingvokulturologiyasi*. Qarshi: Nasaf.
9. Pinker, S. (2007). *The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature*. Viking Press.
10. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
11. Vingerhoets, A., Bylsma, L., & de Vlam, C. (2013). Swearing: A biopsychosocial perspective. *Psihologijske teme*, 22(2), 287–304.
12. Юрков, Е. Е. (2012). *Лингвокультурология*. Санкт-Петербург: Издательский дом СПбГУ.